
**М. ШОҚАЙ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ
МАЗМҰНЫ****М.С. Жетпісбаева**

М. Шоқайдың эмиграциядағы кеңестік билікке қарсы күресінің басты саласы – большевиктердің жалған, екіжүзді идеологиялық ұстанымдарын, Ресейдің отарлық саясатының басқаша бір түрі екендігін әшкерелеу майданын ашу еді. Бұл бағытта оның бірте-бірте қол жеткізген нәтижелері таң қаларлық деуге болады. Ол кездегі ақпарат тарату құралы болса, ол негізінен газет, журналдар ғана болған. Түркістанның өз аймағында олар да әлі бірен-саран еді. Ал Түрік халықтарының өз арасында хабар таратудың жолы әлі сол байырғы «ұзынқұлақ». Оның үстіне Түркістан автономиясы, Алашорда өкіметтері құлатылғаннан кейін ұлттық дербестік үшін тікелей күрес жүргізудің мүмкін болмай қалғандығы идеологиялық тартысты күрестің басты жолына айналдырды. Бұл жағдай большевиктерге қарсы барлық күштердің жеңіліс тауып, олардың үстемдігінің шеңберінде басқа көзқарастарға алаңсыз орын қалмаған кезде айқын болды. Большевиктік зұлымдықтарды ол қоғамдық ойдың неғұрлым еркін өрістей алған аймақтарда ғана әшкерелеу мүмкін деп есептеді. Ал мұндай алаңның тек Батыс елдерінде ғана бар екендігі мәлім. Ондай ой еркіндігінің Жаңа дәуірде ең алғаш бастау алып, орныққан мекендерінің бірі – әрине, Франция, Париж. Революцияға дейінгі Мемлекеттік Думаның мұсылман бюросында атқарған жұмысы – әртүрлі деректер жинап, мұсылман депутаттарының дума мінбесінен сөйлейтін сөздері үшін айғақтарды қамтамасыз ету М. Шоқайды көп нәрсеге үйретті.

Дерек көздерін таба білу, оларды жүйелеу, шығатын қорытындыларды өрбіте білу, заңдарға қатысты жақтарын ғана емес, олардың логикалық желісін түзе білу, әрине, үлкен мектеп, саяси күрес сабағы. Ташкентте, кейін Грузияда, ал ақырында Еуропада көптеген газет, журналдардағы жан-жақты қызметі – оның дерек тарату жолындағы тәжірибесін шыңдады.

М. Шоқай өзі қолданған деректердің шыншылдығына айрықша жауапкершілікпен қараған. Әрбір жасаған тұжырымдарын ешбір шүбә туғызбайтын деректер жүйесіне құруда ол аса ыждағаттылық танытып отырады. М. Шоқайдың 1928 жылы француз тілінде жарық көрген «Советтер қол астындағы Түркістан» деген еңбегіне алғы сөз жазған Француз социалистік партиясы басшыларының бірі Пьер Ренодель: Шоқай мырза ешбір большевик авторлары теріске шығара алмайтын әдісті қолданған, өйткені өз тұжырымдарын большевиктік газет т.б. баспа туындыларынан алған цитаталар, фактілер, жәдігерлермен куәландырып отырады деп жазған /1/. Өзіне және әсіресе Алаш көсемдеріне тағылған көптеген өрескіл жалаларды ешбір бұлтартпайтын фактілермен әшкерелеп отырды.

Деректік ағымдар мен оны тарату құралдарының әлеуметтік тарихи мән-маңызын түсіну, бағалау жөніндегі М. Шоқайдың дүниетанымдық көзқарастары, тіпті көбінесе тікелей айтыла бермейтін ұстанымдары жалпы алғанда мынаған саяды деуге болар: қандай да болмасын деректердің молдығы, оның шеңберінің кеңейе беруі, әсіресе, олардың қалың бұқараның барлық топтарына таралып

отыруы, оған тосқауылдың жоқтығы әрбір жеке жанды да, әлеуметтік топтарды да еркін етеді, адамдар бостандығының негізгі алғышарттарының бірі. Соның ішінде, әрине, ұлттық бостандыққа жетудің де.

М. Шоқайдың осы ой түйіндері қазіргі заманғы жаһандану үрдісінде, информациялық революцияның ішкі логикасынан да көруге болады. Батыстық қарым-қатынас пен шығыстық қарым-қатынастардың үлкен айырмашылығы бар екені белгілі. Батыстағы қарым-қатынас деректерді барынша толық болуына байланысты, әрі логикалық жүйелі болуы тиіс. Ол ойланудан көрі пайымдауға арналған. Пікір жарысы ғана ақиқатқа әкеледі. Шығыстық қарым-қатынас негізінде ойға түрткі болатындай ғана хабарға бағышталған. Сондықтан да хабар тұтас түрінде беріледі, ол өзгерген ахуалды тұтас күйінде сипаттай алуы тиіс. Басты нәрсе өз пікіріңді айту емес, басқаның пікіріне тосқауыл қоймау.

Ал қазіргі тарихи жағдайды алсақ, бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) универсалдық сипатқа ие болуда. Яғни бүкіл адамзат үшін бірдей сипатта. Тек сонда ғана БАҚ өз кезінен озық алда бола отырып, келешек дамудың жолдарын болжай алуға мүмкіндік бере алады. Көптеген елдер дамыған мемлекеттер қатарында болу үшін әлемдік қарым-қатынас принциптеріне сай келетін өзінің ұлттық деректік ішкі құрылымдарын түзуде. Деректік қарым-қатынас саласындағы революция мемлекеттердің жаңаруына, информациялық қоғам құру ұмтылыстарына қызмет етуде. Көптеген елдердің билік органдары деректік құрылымдардың дамуының әртүрлі жолдарын, қарым-қатынастық ахуалды өзгерту проблемаларын қарастыруда.

Екінші жағынан, деректік процестердің әлемдік ауқымда күш алуын біраз елдерде қауіпті құбылыс ретінде қарау да етек алып отыр. Бұл көбінесе кейбір азиялық елдерде басым. Ондай қарсылықтың түп негізі дәстүрлі, байырғы құндылықтарға тым әсіре мән беруден туындайды.

Мәдени бірегейлікті жоғалтып алу қаупінің арғы жағында мәдениеттің ішкі өзегі болып есептелетін әр халықтың өзіне тән құндылықтарын оның сыртқы көріну формасымен шатастыру бар. Біздіңше жаһандану (глобализация), қазіргі дерек тасымалдау құралдары әр цивилизацияның түпкі өзектерін бұза алмайды. Егер олар бұзылып жатса, ол бұзылу осы процестердің нәтижесі емес, адамдардың өздері бұрынғы құндылықтардан баз кешіп, жаңа құндылықтарға бой ұрып жатқандығынан. Мәдениет – жалпы сондай құндылықтардың көріну формасы. Мәдениеттің ішкі ерекшеліктері сол құндылықтардың ерекшеліктерімен анықталады. Егер, мысалы, шығыс өркениетінің адамдары берік қауымдасқан ортаның ғасырлар бойы бекіп қалған іс, қатынастардың нормаларын ұстану арқылы жеке адамның жеке өзгелігіне айрықша мән бермейтін болса, ол күрт өзгерістерді онша қаламайды. Мәңгі тұрақты нормалар мен әдет-ғұрыптар ол үшін бағалы. Бірақ өмір өзгеріп, көптеген жеңілдіктер әкеліп, жеке адамның қауымдастықтардан тәуелсіздігін күшейте берсе, ол сол жаңа құндылықтарды және оның сыртқы көріну формаларын артық санай бастауы мүмкін. Сонда да болса, сол деректену үдерісі кең жайылып жатқан Еуропа халықтары өздерінің ұлттық өзгешеліктерін жоғалтып жатқан жоқ. Ондай үдеріс айрықша күшті бел алған шығыс елі, Жапония, өзінің өзгеше рухани бет-пішінін сақтап отыр. Ол жолға түскен халықтар

құндылықтарын жоғалтуы да мүмкін, жоғалтпауы да мүмкін, және бұл жаһандану мен деректік үдерістің салдары емес, керісінше халықтың өзгеше рухани келбеті деректік ағымдарға өзінің ерекше табын түсіруі ықтимал. Еуропа халықтары да соңғы екі-үш ғасырдың барысында көптеген өзгерістерді, төңкерістерді бастан кешірді. Сондықтан да батыс адамдары үшін өзгерістер үйреншікті нәрсе және ол өзгерістер оларға сырттан таңылған жат процестер емес, олардың өздерінің қалап, өздері іске асырып жатқан істері. Және де деректену үдерістерінің ұлттық ерекшеліктерге соншалықты қауіпті емес екендігіне олардың өздері де куә болып отыр. Әмбебаптық (универсалдық) сипат көбінесе түпкі рухани ерекшеліктерден көрі сыртқы формальдық, техникалық, тәсілдік қырларды қамтиды.

1996 ж. наурызында Бангкокта 10 Азия және 15 Еуропа одағы мүшелері басшыларының кездесуі болды. ХХІ ғасырдағы екі құрлық арасындағы іс-қатынастарын үйлестіру мәселелері талқыланды. Олар сауданы, қаржыландыруды, деректендіру, теле-қарым-қатынастарды, қоршаған ортаны және мәдениет алмасуларды еселеп дамыту мәселелерін талқылады. Дегенмен азиялық елдерге өңірлік бірігу мен ынтымақтаса өркендеу идеялары жақын.

Еуропа елдерінің шағынырақ бөлігіне өздерінен әлдеқайда қуаттырақ көршілерінің және АҚШ-тың «мәдени имперализміне» белгілі бір сақтықпен қарай отыруы олардың бірігуіне кедергі бола алмай отырса, азия елдерінде қарым-қатынас құралдар жүйесін құруда сыртқы қуатты ықпалдарға тосқауылдар қоюға ұмтылушылық бар. Мұндай тосқауылдар олар үшін ұлттық құндылықтарды сақтау үшін қажет деп есептеледі.

Батыс мәдениетінің ықпалы Азияның басқа өңірлеріне қарағанда Тынық мұхит аймағында, Оңтүстік-шығыс өңірлерінде әсіресе басым болды. Ол елдердің көпшілігі ХХ ғасырда тәуелсіздігін алған. Тәуелсіздік оларға өзіндік мүдделерін анықтауға, өз даму бағыттарын ұстануға мүмкіндіктер ашты. Ақпараттарды тарату орталықтары ашыла бастады. Әсіресе теледидар жүйелерінің дами бастауына жергілікті коммерциялық, өнеркәсіптік ұйымдар қызығушылық танытқан.

Бұл елдерде сонымен бірге азаматтық қоғам институттары, демократиялық жүйелердің нышандары пайда болды.

Ақпараттың кең таралу мұқтажының өзі тек демократия жолына түскен елдерде пайда бола бастайды. Ал әлдеқашан демократиялық жағдайда өмір кешіп келе жатқан халықтар ақпараттардың қоғамдағы әрбір тобына, әрбір мүшесіне, мекемесіне тиісті деңгейде жетіп жатпаса өмір сүре алмайды. Әрбір іс әлемде қандай өзгерістер болып жатқаны жөнінде күнделікті хабардар болып отырмаса орындала алмайды.

Керісінше, тоталитарлық, авторитарлық қоғамдарда биліктегі топтар ақпараттың кең, жан-жақты тарап жатуына мүдделі емес. Билік саласы ақпарат тарату құралдарына көбінесе жабық. Жоғарғы билік орындарында отырған шенеуніктердің істері көп жағдайда халықтың мүддесімен жанаспайтын, тіпті ол мүддеге қайшы келетіндіктен олар деректендіру істеріне үнемі тосқауыл қойып отырады.

Бірақ, демократия жолына түскен Шығыс елдерінде (Жапония, Тайвань, Тайланд, Малайзия, Сингапур т.б.) шенеуніктердің озбырлығына шек қойыла бастаған. Өйткені товарлы өнеркәсіп дами бастаған елде кәсіпкерлерге экономии-

ка саласындағы еркін әрекет ету ауадай қажет, ал ондай еркін әрекет үшін ақпарат көздері ашық болуы тиіс. «Ақпараттандың, ендеше қаруландың» - дейтін қанатты сөз осыдан шығады. Сол сияқты әрбір азамат та әлеуметтік саяси істерде білікті де еркін араласып, соларды атқаруда белсенді қатысып жүру үшін болып жатқан оқиғалардан деректес болуы керек. Ақпарат – біздің дәуіріміздегі еркіндіктің құралы. Ақпарат құралдарының жетіліп шыңдала беруі оның бүкіл дүниеге таралуына күндердің күнінде ешбір тосқауыл қалмауына алып келетіндігінде сөз жоқ. Яғни оған тосқауыл қойып, өздеріне жақпайтын хабарларды қалың бұқараға жеткізбеуге тырысатын кейбір елдердегі биліктің әрекеті бос әурешілік. Қазірдің өзінде «бүкіләлемдік ақпарат таралу торының» өрісі саяси, мемлекеттік, ұлттық шекараларды білмейді, өйткені ақпарат құралдарынсыз ешбір ел іс-әрекет ете алмайды, шаруашылық, мәдени үдерістерді іске асыра алмайды. Ендеше ақпарат толқындарының екпініне ешбір бөгет жасау мүмкін емес. Тек оларды пайдаланушылардың техникалық дәрежесі, сауаттылығы жеткілікті болу керек.

2009 жылы Иранда өткен президент сайлауы қорытындыларының бұрмалануына қарсы наразылық толқындары осыны айқын көрсетті. Ресми билік болып жатқан наразылық шерулері жайындағы деректердің елден басқа дүниеге таралмауы үшін қанша әрекет жасаса да, ереуілшілердің қолындағы ұялы телефондарға түсірілген уақиғалардың көріністері, сөйленген сөздер, ұрандар т.т. басқа елдерге солар арқылы жетіп жатты. Билік оны болғызбауға дәрменсіз болып қалды.

Демократиялық жолмен дамыған батыстық өркениеттерде жеке адамның өзіндік дербестігіне оның табиғаттың, қоғамның күштерін игеру үшін жұмсайтын құралдарды үнемі шыңдап, жетілдіріп отыруы негіз болды. Оған үнемі ұмтылдырып отыратын оның түпкі құндылығы – үнемі жаңа бір күшке, күштілікке деген ынтызарлығы. Жалпы қоғамдық қатынастарында үнемі бәсекелестік жағдайда болады. Яғни бәсекелестік қатынастар олардың бір-біріне тікелей тәуелсіздігінен туындайды. Тікелей тәуелділіктің орнына мүлікпен дәнекерленген тәуелділік орнайды. Әркімнің қоғамдағы орны оның әлеуметтік мағынадағы күштілік деңгейіне, орнықтылықтарына, немесе олардың жоқтығына байланысты. Күштілікке ұмтылу – белгілі бір артықшылықтарды иемдену және оны пайдалану. Ондай күштілік адамдардың қабілеті, әртүрлі байланыстары, білімділік т.т. нәрселер түрінде көрінеді. Айтылып отырған күштілік, әрине, бұлшық еттің күштілігі емес. Орта ғасырлардан кейінгі Жаңа дәуір адамдары үшін күштілік – басқалардан белгілі бір артықшылық мағынасына ие болды. Жеке адамдар арасындағы бәсекелестіктің мән-мағынасында заман өзгерген сайын жаңа түрлерге, жаңа мағыналарға ауысып жатады. Бірақ, мәні мен іске асу құралдары мен жолдары қанша ауысып жатса да ұмтылатын бір тұрақты нәрселері бар. Олар, әсіресе, билік пен байлық Адамгершіліктің принциптеріне қаншалықты қайшы келіп жатса да олар адамдардың жоғалмайтын құмарлықтарының бірі болып келеді. Жалпы объективтік мазмұны мен атқаратын функциясына олар өмірге қажет, болуға тиіс нәрселер. Ал бірақ өмірде олар кейде шегінен асып, адамға қызмет ететін нәрселер болумен қатар, оларға жау, оларды, керісінше, өзіне қызмет еткізіп, бағындыратын күшке айналып жатады. Оның жаттану деп аталатыны белгілі. Себебі мұндайда адамдардың өздері тудырған күштері

өздеріне үстем болып тұр. Ж.Ж. Руссо, мысалы өз заманындағы деспотиялық, монархистік билікті осындай адамдарға жаттанған билік деп атаған /2/.

XX ғасырдың соңғы ширегінде, XXI ғасырдың басында өріс алған ақпараттық үдеріс, оны жеткізетін құралдар жоғарыда айтылған күштіліктің жаңа бір түрі болып шықты. Қазіргі тарихи кезеңде кім толық ақпаратқа ие болса, сол күшті, сол тәуелсіз, сол еркін. Күштілік, сол күштілікті қамтамасыз ететін амалдар мен құралдар түпкі мақсат емес: біреулер үшін ол басқаларға үстемдік етудің, ал екінші біреулер үшін басқалардан, өкіметтен т.б. бір күштерден тәуелсіз болудың, ондайлардың үстемдігінен құтылудың жолы. Ол осындай күштің қандай мақсатқа жұмсалатындығына байланысты. Бір мемлекеттер, трансұлттық компаниялар т.т. оны басқа мемлекеттерге басым, үстем болуға жұмсап жатса, әлсіздеу мемлекеттер оны тәуелсіздікке түсіп қалмас үшін немесе тәуелді ел болса, содан құтылу үшін қолданып жатады. Яғни күш, оның құралдары түпкі әртүрлі құндылықтарға қызмет ете алады. Ендеше оны жақсылыққа да, жамандыққа да жұмсауға болады. Ақпараттар да басқа қандай да болмасын құралдар сияқты жақсылық пен жамандыққа бейтарап.

М. Шоқай үшін ақпараттық үдеріс ұлттық тәуелсіздік үшін күрестің айрықша қуатты құралы. Ол үшін қалың бұқараны, оның барлық тараптарын ақпарат процесіне тарту қажет. Тек сол арқылы ғана Түркістан халықтарының барлық топтарын тарту қажет. Өзінің тарихи қалыптасқан құлдық жағдайын түркістандықтар тек сонда ғана саналы түрде түйсіне алады. Сонда ғана олар оянады. Сонда ғана олардың жан түкпірінде жаншылып қалған, бірақ алаңсыз өшпеген бостандыққа деген ұмтылыстары қайта тіріліп, оларды күреске жетелейді.

Күрес үшін, сөз жоқ, көңілдің оялулығы, білім қажет. Осындай білім көздерін ашуға, оларды таратуға М.Шоқай көп күш жұмсады. Газет журналдар ашты. Олардың ішінде 10 жылдай ай сайын шығып тұрған «Яш Түркістан» журналы айрықша орын алады. Француз тілінде шығып тұрған «Прометей» журналында Түркістан ұлттық қозғалысы мәселелері бойынша 100-ден астам мақалалары басылған. Басқа да орыс, француз, ағылшын, неміс, түрік, поляк тілдерінде шығатын газет, журналдарда жұмыстары жарық көрді. Мысалы Франция сыртқы істер министрлігінің баспа органы «Orient et Occident», «Эйшатиқ Ревью», «Матэн» журналдары мен газеттерінде Түркістандағы ахуал жайында шолулары жарық көрді. Осы мәселелерге көңіл аударған Ұлыбритания корольдігінің жабық мекемесінде баяндама жасап, оның баспа органында ол жарық көрген /3/. Бұл М.Шоқайдың Түркістан ұлттық тәуелсіздік күресіне бүкіл әлемнің көңілін аударуға үлкен мән бергендігін көрсетеді.

1. *Мұстафа Шоқай*. Таңдамалы. Екінші том. Алматы, 1999. 320 бет.

2. *Жан Жак Руссо*. Об общественном договоре, или принципы политического права. М., 1998, с.198-203 бб.

3. *К.Л. Есмағамбетов*. Әлем таныған тұлға. Алматы, 2008. 384 б.

Жетписбаева М.С.

М.Шокай и философское содержание информационной системы

В статье предпринята попытка раскрыть философское и этическое содержание взглядов М. Шокая на социально-историческое значение информационной системы. Дано описание и оценка деятельности М. Шокая в постановке вопроса о национальной независимости Туркестана до международного уровня. Проведена идея о том, М. Шокай понимал информационный процесс как одно из мощнейших средств пробуждения национального самосознания и его духовно-нравственного освобождения.

Zhetpisbayeva M.

M. Shokai and Philosophical Content of the Informational System

Attempt of revealing the philosophic and ethical content of M. Shokai's opinions on social-historical meaning of the informational system is made in the article. Estimation and description in raising of the problem of the national independence of Turkestan till the international level are given in the article. The idea that M. Shokai understood the informational process as one of the mightiest means of national self-consciousness awakening and its spiritual-moral liberation is made in the article.